

Κωνσταντίνος Τσοπάνης - Δρ. Ιστορίας και Φιλοσοφίας των Θρησκευμάτων:

Η μνητική τελετή, έχοντας τις ρίζες της στα πρώτα βήματα της ανθρωπότητας σε τελετουργικά εισαγωγής και αποδοχής νέων μελών στην εκάστοτε φυλή και κοινωνική ομάδα, μετασχηματίστηκε με την πάροδο του χρόνου σε καθαρά θρησκευτικό δρώμενο το οποίο αποτελούσε στον ελληνικό, ελληνιστικό και ρωμαϊκό κόσμο την εισαγωγή σε όλες τις μυστηριακές και μυστικιστικές λατρείες που απευθύνονταν στα ανήσυχα πνεύματα τα οποία αναζητούσαν μια άμεση επαφή, «μέθεξη», με το θείο. Ένας από τους ύστερους μύστες ήταν και ο αυτοκράτορας Ιουλιανός, ο οποίος μάλιστα μυήθηκε σε αρκετά από τα μυστήρια του αρχαίου κόσμου.

Η μύηση ως πολιτισμική μεταβίβαση

Η λέξη μύηση προέρχεται από το ρήμα μυέω - μυώ και σημαίνει εισάγω κάποιον κάπου, του διδάσκω κάτι. Ως ιδιαίτερο τελετουργικό φαινόμενο κάνει την εμφάνιση της από τις απαρχές ακόμα τις ανθρώπινης θρησκευτικής σκέψης. Πρόκειται για μια τελετουργία σχεδόν πάντοτε συνδεδεμένη στενά με το μυστήριο, του οποίου αποτελεί το πρόθυρο. Στην αρχή μέσω της μύησης γίνονταν δεκτοί στην πρωτόγονη κοινωνία οι νέοι και οι νέες που ενηλικιώνονταν. Μέσα από το τελετουργικό της μύησης διδάσκονταν οι νέες γενιές την αποδοχή των θρησκευτικών και κοινωνικών ηθών και εθίμων της κοινωνίας, της φυλής, του έθνους, της θρησκείας. Τέτοιου είδους μύησεις είναι γνωστές τόσο στη δωρική Κρήτη αλλά και στην αρχαία Σπάρτη, όπου οι νεαροί και οι νεαρές που ενηλικιώνονταν υποβάλλονταν σε μια μνητική τελετή που συνίστατο στην αποδοχή εκ μέρους τους των ηθών και των εθίμων και των παραδόσεων της τοπικής κοινωνίας στην οποίαν ανήκαν αλλά και κατόπιν αυτού στην αμοιβαία αποδοχή τους από το κοινωνικό σύνολο. Οι μύησεις αυτές συνίσταντο στην απομάκρυνση για κάποιο διάστημα από την οικογενειακή εστία και στη σκληραγώγηση των νέων μέσω ενός αυστηρού τρόπου ζωής. Ένας από τους σκοπούς ήταν και να μάθουν οι μυσούμενοι να αντιμετωπίζουν μόνοι τους τις δυσκολίες της ζωής και να επιβιώνουν σε δυσμενείς συνθήκες. Έτσι, ο νέος κατά τη διάρκεια των μνητικών αυτών ιεροτελεστιών έπρεπε να αποδείξει ότι μπορεί να αναλάβει τις ευθύνες του και να δείξει το θάρρος και την αντοχή του. Ο μυσούμενος «εκπαιδεύεται» μέσα από ορισμένες συμβολικές και τελετουργικές πράξεις, όπως η μεταμφίεση, η αντιμετώπιση διαφόρων φυσικών και μεταφυσικών κινδύνων κ.α., και στο τέλος «πεθαίνει» για να «ξαναγεννηθεί» ως κανονικό μέλος της φυλής ή της ομάδας. Με την «επαναγέννηση» του μέσω του πολύπλοκου και κοπιαστικού μνητικού τελετουργικού έχει αποβάλλει την παιδική του άγνοια και έχει μνηθεί στη γνώση. Δηλαδή, έχει αποδεχθεί ως κάτι ιερό, δεδομένο και απαραβίαστο τους νόμους και τους κανόνες του κοινωνικού συνόλου στο οποίο ανήκε. Με τη μύηση οι νέοι καθαίρονται από την άγνοια, διδάσκονται την υπακοή στα κοινωνικά δεδομένα και εντάσσονται πλήρως στην φυλή.

Τα αγόρια μυσούνταν από άνδρες και τα κορίτσια από γυναίκες, με αποτέλεσμα να αναπτύσσεται ενίοτε ομοφυλοφιλική σχέση μεταξύ μύστη και μυσούμενου, γεγονός που αποτελούσε συχνά αφορμή σκανδάλου. Ο μύθος του Διός που ερωτεύεται τον όμορφο νεαρό Γανυμήδη και τον απαγάγει τοποθετώντας τον ως οινόχοο στο τραπέζι των Ολυμπίων ήρθε να δώσει την μεταφυσική δικαίωση, ερμηνεία και βάση των ομοφυλοφιλικών σχέσεων που αναπτύσσονταν μεταξύ μύστη και μυσούμενου. Εάν ο Δίας έκανε κάτι τέτοιο τότε είναι θεμιτό να συμβαίνει και μεταξύ των θνητών. Μόνο που ο Δίας, και κατά συνέπειαν οι πράξεις του, πολλές φορές αποτελούσαν αντανάκλαση των ανθρωπίνων επιθυμιών και πράξεων, θεμιτών και αθέμιτων. Αντιδρώντας αργότερα σε αυτή τη σκανδαλώδη μεταβίβαση των ανθρωπίνων αδυναμιών στους Ολυμπίους οι Ρωμαίοι δήλωσαν κατηγορηματικά: *quod licet bovis non licet Jovis*, (ότι επιτρέπεται στα βόδια, δεν επιτρέπεται και στον Δία!)

Μολονότι λοιπόν αυτού του είδους οι μύησεις δεν ήταν καθαρά θρησκευτικές, ωστόσο δεν στερούνταν πλήρως του θρησκευτικού στοιχείου ούτε του θρησκευτικής υφής θεμελιώδους μύθου τους, όπως εκείνος της απαγωγής του Γανυμήδη από τον Δία που προαναφέραμε. Η μύηση όμως δεν έπαυε να είναι βασικά μια σκληραγωγία των νέων των οποίων κάθε λάθος η αποτυχία τιμωρείτο

αυστηρά, -όπως με σκληρότατους ραβδισμούς στο ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος στην Σπάρτη, γεγονός που κατά τα χρόνια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας έγινε πόλος έλξης για πολλούς εκφυλισμένους σαδιστές της εποχής, Ρωμαίους και μη- ενώ πάντοτε επικρέματο επί της κεφαλής των μυούμενων η απειλή της θυσίας, συγκεκριμένα της ανθρωποθυσίας, όπως συνέβαινε στο ιερό της Αρτέμιδος στην Βραυρώννα όπου η θεά απαιτούσε την θυσία κάποιας κοπέλας από τις «άρκτους» δηλαδή τις μυούμενες η οποία στο τέλος αντικαθίστατο με κάποια αίγα. Θυσία αίγας γινόταν και στις μνητικές τελετές ενηλικίωσης στο ιερό της Ήρας στην Κόρινθο, όπου σύμφωνα με την παράδοση η Μήδεια είχε θανατώσει τα παιδιά της.

Το φαινόμενο της τελετουργικής μύησης επιβιώνει έως τις ημέρες μας στις πρωτόγονες φυλές της Αφρικής, της Αυστραλίας καθώς και στους φοιτητικούς συλλόγους πολλών αγγλοσαξονικών πανεπιστημίων και πολλών στρατιωτικών σχολών. Παρά τις αλλαγές που υπέστη η μύηση ανά τους αιώνες, ανάλογα με τις περιστάσεις και την εκάστοτε περιρρέουσα ατμόσφαιρα, παρέμεινε ένα διαχρονικό φαινόμενο και κύριος σκοπός της υπήρξε πάντοτε η μεταβολή της εξωτερικής και ιδίως της εσωτερικής κατάστασης του ανθρώπου που μυείτο καθώς και της σχέσης του με το θείο.

Θρησκευτική τελετουργία

Με την εξέλιξη της κοινωνίας η μύηση πήρε καθαρά θρησκευτικό χαρακτήρα και αποτέλεσε μόνιμο και ιδιαίτερο χαρακτηριστικό κυρίως των μυστηριακών μυστικιστικών θρησκευμάτων τα οποία δεν απευθύνονταν στους πολλούς αλλά σε μια πνευματική ελίτ, στους «μυημένους», στους οποίους αποκαλύπτονταν οι μυστικιστικές διδασκαλίες των μυστηρίων που δεν ήταν μια αποκάλυψη η οποία έπρεπε να διαδοθεί αλλά μια αλήθεια που έπρεπε να μείνει καλά κρυμμένη. Η αλήθεια ή το μυστικό των μυστηριακών θρησκειών ήταν η άμεση επαφή, η μέθεξη, του θνητού ανθρώπου, του μύστη, με το μεταφυσικό, το θείο και αυτή ήταν που ωθούσε τις ψυχές των ανήσυχων ανθρώπων να μνηθούν και να υποστούν κατά την διάρκεια της μύησης τους τόσες οδύνες και τόσους τρόμους. Δίνοντας έναν ορισμό της μύησης ο Μίρτσεα Ελιάντε λέει πως αυτή ισοδυναμούσε με την κατάκτηση της αθανασίας και με την μετουσίωση της ανθρώπινης φύσης σε θεϊκή. Αυτή η μέθεξη μάλιστα, η άμεση επαφή με το θείο, δεν επιτυγχάνετο άπαξ, αλλά επαναλαμβάνετο, όσες φορές ο άνθρωπος συμμετείχε στα μυστήρια. Και για να συμμετάσχει θα έπρεπε φυσικά να μνηθεί σε αυτά.

Στην αρχαία Ελλάδα συγκεκριμένα τα μυστήρια ήταν τελετές που αναπτύσσονταν ταυτόχρονα με την δημόσια λατρεία της πόλης-κράτους η οποία ήταν υποχρεωτική για τους πολίτες και η μη συμμετοχή τους σε αυτή προκαλούσε υποψίες. Τα μυστήρια προσεγγίζονταν μόνο από ανήσυχα πνεύματα που επιζητούσαν την «μέθεξη με το θείο». Για να προσεγγίσει κάποιος τα μυστήρια απαιτούνταν μια ιδιαίτερη τελετή μύησης η οποία γινόταν σε ένα ειδικό οίκημα το «τελεστήριον» και η διαδικασία αυτή, το «μυείν», ονομαζόταν τελετή όπως και οι υπόλοιπες θρησκευτικές πράξεις. Ωστόσο για τις μνητικές κυρίως αλλά και για τις υπόλοιπες τελετές των μυστηρίων χρησιμοποιείτο και το η λέξη «όργια». Το «οργιάζειν» σήμαινε την έντονη συμμετοχή των μυούμενων στην τελετουργική κατάσταση μέσω της οποίας άλλαζαν ψυχική διάθεση και όπου η ψυχή του ανθρώπου περισσότερο πάθαινε παρά μάθαινε σύμφωνα με τον Αριστοτέλη. Σε μερικά από αυτά τα «όργια» συμμετείχε και ο αυτοκράτορας Ιουλιανός ο Παραβάτης γενόμενος μύστης των αρχαίων ελληνικών μυστηρίων.

Οι μνητικές τελετές λάμβαναν χώρα σε σκοτεινούς ναούς και σε μυστικά δωμάτια. Οι αναπαραστάσεις των μυθολογικών σκηνών μέσα στα άντρα όπου λάμβαναν χώρα οι μήσεις, συνέβαλαν στο να αισθάνεται ο μυούμενος ότι προσέγγιζε τον θεό τον οποίον επικαλούνταν. Δια της εκστατικής θέας του θείου και της κοινωνίας με την αποκαλυπτόμενη σε αυτούς θεότητα πίστευαν ότι μπορούσαν να αποφύγουν κάθε κακό σε αυτήν την ζωή αλλά να τύχουν και της θεϊκής εύνοιας και σωτηρίας και στην επέκείνα ζωή. Πίστευαν απόλυτα όχι μόνον ότι ο ίδιος ο θεός ήταν παρών αλλά ότι μετείχαν κατά κάποιο τρόπο στην θεότητα του. Αυτή η μετοχή τους έδινε την πεποίθηση ότι στην άλλη ζωή θα είχαν καλύτερη μοίρα από ότι σε αυτήν. Στον βασικό μύθο της μύησης υπήρχαν σχεδόν πάντοτε μοτίβα όπως η γέννηση, το σπήλαιο, ο θάνατος του παιδιού, ο

ένοπλος χορός, από τα οποία συνήθως αναπτύχθηκαν ιδιαίτερα μυστήρια. Οι τελετουργίες της μύησης διέφεραν από μυστηριακή σε μυστηριακή θρησκεία και διαμορφώνονταν πάντοτε από την περιρρέουσα κοινωνική και θρησκευτική κατάσταση από το ύφος δηλαδή της κάθε εποχής και της κάθε κοινωνίας. Ωστόσο μερικά στοιχεία είναι μόνιμα και εμφανή στις μύσεις κάθε εποχής. Αυτά είναι συνοπτικά:

- Μια καθαυτό μύηση του υποψηφίου που είχε ως κεντρικό στοιχείο της τους καθαρμούς.
- Η τέλεση ενός «ιερού δράματος» που αναπαριστούσε με δρώμενα τον «ιερό λόγο», το δράμα του εκάστοτε θεού των μυστηρίων.
- Αναίμακτες προσφορές με την συνοδεία ορισμένων ύμνων.

Κεντρικά στοιχεία των μητικών τελετών είναι ο πλασματικός θάνατος και η πλασματική αναβίωση του μύστη, που πεθαίνει στην παλιά του κατάσταση και ανασταίνεται σε μια υψηλότερη σφαίρα σοφίας.

Μητικά σπήλαια

Τα σπήλαια-ιερά που σύμφωνα με το γνωστό εξελικτικό σχήμα ήταν στην πρωτόγονη εποχή η κατοικία του ανθρώπου και κατόπιν μετασηματίστηκαν σε κατοικίες των θεών, συχνά αποτελούσαν χώρους όπου γίνονταν μύσεις. Οι σκοτεινοί, ανησυχητικοί και δυσπρόσιτοι χώροι των σπηλαίων προσφέρονταν για να μετατραπούν σε χώρους μύησης όπου επιχειρείτο η συνάντηση και η άμεση επικοινωνία με το θείο. Σε αυτό βοήθουσε και το περιβάλλον με τις εικονογραφημένες μορφές στους τοίχους τους που κάτω από το φως των δαυλών ξεπετάγονταν σαν τέρατα. Εκεί ο «ακάθαρτος» άνθρωπος μπαίνοντας στον στενό κύκλο της ορφικής, διονυσιακής ή άλλης αδελφότητας υφίστατο μια δοκιμασία καθαρμού μέσα από συναισθηματικά φορτισμένες πράξεις καθαρμού και τελετουργικές επιδείξεις. Μέσω αυτών των τελετουργιών εισήρχετο σε μια καθορισμένη ιδεατή και νοητή περιοχή καθαρότητας, εκείνη του «ιερού», περιοχή στην οποία βρισκόταν και η κοινότητα στην οποία με τη μύηση εισερχόταν. Την περιοχή αυτή την περιέβαλλε σαν ένα χαοτικό «εκτός» το βέβηλο. Ο μούμενος περνούσε σε ένα «ανώτερο επίπεδο» ερχόμενος σε άμεση επαφή με το θείο και καθαρόμενος ξέφευγε από την δεδομένη κατάσταση της ζωής και της καθημερινότητας. Ο ίδιος ο Πυθαγόρας μύηθηκε στα κρητικά μυστήρια στο Ιδαίον Άντρον, το σπήλαιο όπου γινόταν οι μύσεις στην Κρήτη. Ωστόσο η ανακάλυψη από τους αρχαιολόγους ενός βωμού που είχε επάνω του διάφορα θρησκευτικά σύμβολα μέσα στο ανάκτορο της Κνωσού έκανε μερικούς να υποστηρίζουν ότι το ανάκτορο ήταν ναός και ότι εκεί τελούνταν τα μυστήρια.

Καθαρτικά μέσα

Οι τελετές μύησης τώρα ως τρόποι επαφής με το θείο χρησιμοποιούνταν και σε κρίσιμες καταστάσεις παραφροσύνης, ασθένειας, αισθήματος ενοχής κ.ά. Το πιο διαδεδομένο μέσο καθαρμού ήταν το νερό και η φωτιά. Ο Κ. Κερενύι [1] λέει χαρακτηριστικά ότι το νερό και το σκοτάδι έπαιζαν τον κύριο ρόλο στην μύηση. Ο Ηρακλής παρουσιάζεται να μυείται στα ελευσίνια μυστήρια με καλυμμένο το κεφάλι με δέρμα κριού και κρατώντας δύο αναμμένες δάδες ενώ η Δήμητρα βάφτισε ως μωρό τον ελευσίνιο ήρωα Δημοφώντα στις φλόγες της εστίας για να αποκαθαρθεί από κάθε τι το θνητό. Αλλά και μέχρι σήμερα η φωτιά, το πυρ, υποσυνείδητα έχει για τον άνθρωπο καθαρτικές ιδιότητες. Επίσης το θυμίαμα, το μέλι, ο αέρας, τα στοιχεία της φύσης και το χρώμα όπου με την «αποσπόγγιση» σε ορισμένα μυστήρια ο μούμενος αλείφονταν με πηλό και ασβέστη και πίτουρα ιδίως στο πρόσωπο και μετά καθαρίζονταν. Αυτό το τελετουργικό γινόταν συνήθως στις ορφικές μητικές τελετές όπου ο πηλός και η ασβέστη επείχαν θέση της σταχτής των κατακεραυνωμένων από τον Δία Τιτάνων, του «τιτανικού-γήινου στοιχείου» από το οποίο ο μούμενος έπρεπε να καθαρθεί για να έρθει σε επαφή με το Διόνυσο-Ζαγρέα. Στην συγγενική με την ορφική, διονυσιακή λατρεία, όπου ο ερωτισμός ήταν αποκάλυπτος φαίνεται ότι τουλάχιστον σε μερικούς τύπους της διονυσιακής μύσεως, όπως αργότερα και σε κάποιες γνωστικές αιρέσεις, κατά την διάρκεια της μύησης συνέβαινε μεταξύ των μυστών πραγματικά ολοκληρωμένη ερωτική επαφή, που μπορεί να έχει τις ρίζες της σε πρωτόγονες τελετές μύησης-εισαγωγής των εφήβων στην σεξουαλικότητα.

Όταν όμως οι εκδηλώσεις αυτού του είδους γίνονται δημοσίως εθεωρούντο ως σκάνδαλο και οι Ρωμαίοι τις αντιμετώπιζαν με πρωτοφανή αυστηρότητα.

Καθαρμός γινόταν και με αίμα και ο Ηράκλειτος (B 5) ο οποίος μέμφεται αυτές τις τελετές λέει χαρακτηριστικά δηλώνοντας το παράδοξο της τελετουργίας ότι «εξαγνίζονται μισιόμενοι με άλλο αίμα σαν κάποιος που μπήκε στην λάσπη να θέλει να πλυθεί με λάσπη.» Το θυσιαστήριο θύμα σφάζονταν πάνω από το κεφάλι του μισούμενου και το αίμα του έτρεχε στο κεφάλι και τα χέρια του που εξαγνίζονταν. Στην συνέχεια με το ξέπλυμα αποκτούνταν ξανά η καθαρότητα εσωτερική και εξωτερική. Το αίμα ερχόταν για άλλη μια φορά σε επαφή με αίμα, γινόταν δηλαδή μια αβλαβής επανάληψη της αιματοχυσίας στην οποία το ορατό μίσημα αναιρείτο και το συμβάν του φόνου δεν συγκαλείπτετο αλλά υπερνικάτο. Ο μισούμενος αποδεχότο το γεγονός και ταυτόχρονα απαλλασσόταν από αυτό. Σκοπός της κάθαρσης και του εξαγνισμού ήταν να μετατρέψει την ανωμαλία σε ομαλότητα. Ως μίσημα, αντίθετο του όρου «αγνός» θεωρούνταν ορισμένες σοβαρές ανατροπές της συνηθισμένης ζωής. Όπως η σεξουαλική ζωή, η γέννηση ο θάνατος και ιδιαίτερα ο φόνος τα οποία πρέπει να αποφεύγονται για να διατηρείται μια συγκεκριμένη μορφή αγνείας. Υπήρχαν επίσης απαγορεύσεις όσον αφορούσε την διατροφή και επιβάλλετο νηστεία και αποχή από ορισμένες τροφές για κάποιες ημέρες. Απαγορευόταν πολλές φορές και η χρήση του λουτρού. Ελούονταν μόνο πριν να μνηθούν όπως στα ελευσίνια μυστήρια όπου οι μύστες έκαναν το λουτρό τους στην θάλασσα μια ορισμένη ημέρα. Η αγνεία και η καθαρότητα επίσης αποτελούσαν τον κοινό παρονομαστή όλων των μυστήριων και συνίσταντο στην αποφυγή της επαφής με τους νεκρούς και τις λεχώνες και στην αντιθετική σχέση με την σεξουαλικότητα μολονότι η εφ' όρου ζωής αγαμία σπανίως συναντάται στην αρχαία Ελλάδα. Επίσης υπήρχαν απαγορευμένα φαγητά και εγκράτεια που συνιστούσαν έναν ασκητισμό ο οποίος αναπτυσσόταν όμως ως διαμαρτυρία εναντίον του πολιτισμού της πόλεως και του ιερατείου της.

Η οργανωμένη φυγή στην πρωτόγονη βαρβαρότητα, η «ιερά μανία», ήταν ακόμα ένας από τους τρόπους εξαγνισμού. Ο Ιπποκράτης (*περί ιερής νόσου* 1.42) καταφέρεται εναντίων των μάγων που τελούσαν τέτοιου είδους καθαρμούς. Το ίδιο ίσχυε και στην «κορυβαντική μανία» όπου σύμφωνα με τον Πλάτωνα (*Πλάτωνος, Ιων* 534α, *Συμπόσ.* 215 δ, *Φαίδρος* 234 δ, *Νόμοι* 790 δ, *Μιν.* 318 β), οι πιστοί της Μεγάλης Μητέρας Κορύβαντες εκστασιάζονταν υπό τους ήχους ενός φρυγικού ρυθμού και όταν τελικά εξαντλούνταν από τον έξαλλο χορό ένιωθαν απελευθερωμένοι όχι μόνο από την εκστατική οργιαστική μανία τους αλλά και από ότι προηγουμένως τους δυνάστευε. Από εκεί προέρχεται και ο «καθαρμός δια της μουσικής» που αργότερα έπαιξε σημαντικό ρόλο στις τραγωδίες. Σύγχρονο παράδειγμα ίασης μέσω της εκστατικής οργιαστικής μανίας που προκαλείται με τη βοήθεια της μουσικής είναι ο παραδοσιακός χορός της Ταραντέλας, πολύ διαδεδομένος στην νότιο Ιταλία, την αρχαία δηλαδή Μεγάλη Ελλάδα με την έντονη Ορφικό-πυθαγορική μυστικιστική παράδοση. Συγκεκριμένα, όταν κάποιος δεχόταν θανατηφόρο δάγκωμα από δηλητηριώδες ερπετό ή έντομο, έπεφτε σε εκστατική μανία με τη βοήθεια του συγκεκριμένου οργανικού σκοπού, μέχρις ότου εξαντλημένος σταματήσει σε ημιλιπόθυμη ή λιποθυμική κατάσταση. Για όσο διάστημα διαρκούσε η εκστατική μανία το άτομο αυτό θεωρείτο «ιερό» και όταν συνερχόταν ήταν πλήρως θεραπευμένο από τις θανατηφόρες επιδράσεις του δηλητηρίου.

Αφού είδαμε τα προκαταρκτικά της μύησης σε γενικές γραμμές ας παρακολουθήσουμε τώρα και μνητικό τελετουργικό όπως μας το διασώζουν οι βιογράφοι ενός από τους τελευταίους μύστες των μυστηρίων, του αυτοκράτορα Ιουλιανού του Παραβάτη.

Η μύηση του Ιουλιανού

«Πλήν» σαν ευρέθηκε μέσα στο σκότος,
μέσα στις γής τα φοβερά τα βάθη,
συντροφευμένος μ' Έλληνας αθέους,
κι είδε με δόξαις και μεγάλα φώτα
να βγαίνουν αυλες μορφές εμπρός του,

φοβήθηκεν για μια στιγμήν ο νέος,
κι ένα ένστικτον των ευσεβών του χρόνων
επέστρεψε, κ' έκαμε τον σταυρό του.
Αμέσως η μορφαίς αφανισθήκαν,
η δόξαις χάθηκαν- σβήσαν τα φώτα».

Έτσι περιέγραψε ο Καβάφης στο ποίημα του «Ο Ιουλιανός εν τοις μυστηρίοις» την μύηση στα αρχαία ελληνικά μυστήρια του αυτοκράτορα Ιουλιανού του Παραβάτη και νομίζουμε ότι κανείς δεν θα μπορούσε να την αποδώσει ποιητικότερα. Βασιζόμενος στα όσα διασώζουν για την μύηση του αυτοκράτορα ο άγιος Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός, στον πρώτο λόγο του «Κατά Ιουλιανού», αλλά και ο εκκλησιαστικός ιστορικός Σωζόμενος, μεταφέρει σχεδόν αυτούσια τα γεγονότα ντύνοντας τα μόνο με την υπέροχη ποιητική του έκφραση. Στο απόσπασμα του ποιήματος που μόλις είδαμε αναφέρονται όλα τα βασικά χαρακτηριστικά μιας αρχαιοελληνικής μύησης. Το σκότος κυριαρχεί στον τόπο της μύησης, ο οποίος βρίσκεται μέσα στα έγκατα της γης ή οπωσδήποτε σε ανήλιαγο και κλειστό μέρος. Ο μούμενος συνοδεύεται από τους μύστες οι οποίοι δεν είναι άλλοι από τους «Έλληνες αθέους» και ξαφνικά το πλήρες σκοτάδι που γεμίζει με το φόβο του αγνώστου την ψυχή του αδαούς μούμενου το διαδέχονται λάμπεις, «δόξαις και μεγάλα φώτα» που κατατρομοκρατούν τον μούμενο. Μπορεί εκείνος μέσα από την μύηση να μαθαίνει, να του αποκαλύπτεται κάποια κρυφή γνώση ή διδασκαλία αλλά η ψυχή του μέσα από αυτήν την βιασμένη εμπειρία της «μέθεξης με το μεταφυσικό» σίγουρα παθαίνει. Οι Έλληνες θεουργοί χρησιμοποιώντας μάλλον τα Χαλδαϊκά Λόγια του εμφάνισαν κάποια *πυραυγή φάσματα* ή *φάσματα εκατικά φωτειδή*[2] όπως εκείνα τα οποία ισχυρίζεται ότι είδε ο Πρόκλος. Η ψυχή του μελλοντικού αυτοκράτορα τρομοκρατείται από τις τεχνητές ή φυσικές μνητικές λάμπεις και παρακινούμενος από τον «ιερόν φόβον» κατά τον άγιο Γρηγόριο, τον φόβο του Θεού δηλαδή, που εμφανίζεται ως «ένα ένστικτον των ευσεβών του χρόνων» κάνει το σημείον του σταυρού, αυτό που η Εκκλησία του έχει διδάξει «ως όπλο κατά των δαιμόνων»[3] και αμέσως ως εκ θαύματος οι «μορφαίς αφανισθήκαν, η δόξαις χάθηκαν-σβήσαν τα φώτα.....και οι Έλληνες εκρυφοκοιταχθήκαν». Φυσικά εδώ ο Καβάφης μόνο ουδέτερος παρατηρητής και αφηγητής δεν είναι. Με την λεπτή του ποιητική ειρωνεία για το όλο δράμα της μύησης του αποστάτη αυτοκράτορα, συνεχίζει την πολεμική τακτική του αγίου Γρηγορίου Ναζιανζηνού και του εκκλησιαστικού ιστορικού Σωζομένου, μόνο που δείχνει λίγο περισσότερη ανοχή στην αρχαία εθνική θρησκεία που εξάλλου στην εποχή του είχε πεθάνει. Έτσι εκφράζει την ειρωνική έναντι των χριστιανών διάθεση των Ελλήνων ιεροφαντών λέγοντας: «Ντροπή, ντροπή! να λες αυτά τα πράγματα, στους Έλληνας ημάς τους σοφιστάς και φιλοσόφους! Τέτοια, (περί του φόβου των αρχαίων θεών μπρος στο σχήμα του Σταυρού, γεγονός που υπονοούσε καθαρά την δαιμονική τους φύση), σαν θες εις τον Νικομηδείας και τους παπάδες του να πας να λες.» Τελικά ο αυτοκράτορας μεταπειθείται «με των Ελλήνων τα άθεα τα λόγια» που υποστηρίζουν ότι η εξαφάνιση των θεών δεν έγινε από φόβο μπροστά στο σχήμα του σταυρού αλλά από «βδελυγμόν» μιας και «συχάθηκεν η ευγενής των φύσις και φύγανε και τον περιφρονήσαν» [4] και η μύηση του γίνεται κανονικά έστω και με μια διακοπή. Οι ιεροφάντες φρόντισαν να του δώσουν πρακτικές πληροφορίες για τον Άδη, τα εμπόδια και τα τέρατα που θα συναντούσε καθώς και πληροφορίες για την τοπογραφία των Ηλυσίων Πεδίων και να του μάθουν να απαγγέλλει τους ύμνους που θα τον προφύλαγαν από τους κινδύνους και θα του άνοιγαν τις πόρτες των Ηλυσίων. Κατόπιν οδηγούμενος από τον ιεροφάντη και τον δαδούχο πήγαιναν στην αίθουσα της μύησης όπου συνήθως υπήρχε μικρογραφία με λεπτομέρεια του Κάτω Κόσμου. Έπειτα του αποκάλυψαν τα διάφορα ιερά αντικείμενα και όταν η τελετή τελείωσε και ο αυτοκρατορικός πρίγκιπας ήταν πλέον τελεσθείς ή τετελεσμένος είχε ανταλλάξει το χριστιανικό του βάπτισμα με την μνητική εμπειρία θεογνωσίας των μυστηρίων και έκτοτε κάθε φορά που άγγιζε λόγω των υψηλών του καθηκόντων τον ευχαριστιακό άρτο της θείας λειτουργίας καθάριζε τα χέρια του με μέλι, ουσία που σύμφωνα με την μυθραϊκή μυστηριακή λατρεία είχε καθαρτική δύναμη. Τι οδήγησε όμως τον αυτοκράτορα να επιδώσει την μύηση και κατ' επέκταση την γνώση και την συμμετοχή στα αρχαία μυστήρια της θρησκευτικά συγκριτιστικής ελληνιστικής και κατόπιν ρωμαϊκής εποχής πηγαίνοντας ενάντια στις

επιταγές των καιρών που απαιτούσαν από αυτόν να είναι ή τουλάχιστον να δείχνει «χριστιανικότατος»;

Ως ανιψιός του Μ. Κωνσταντίνου και επίδοξος διάδοχος του θρόνου ο Ιουλιανός έζησε στα πρώτα παιδικά του χρόνια τα μίση και τις ίντριγκες της βασιλικής αυλής ενώ δύο μήνες μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα θείου του είδε σε μια νύχτα να δολοφονούνται έντεκα συγγενείς του από τους Λεγεωνάριους του εξαδέλφου του Κωνσταντίνου ο οποίος μόλις είχε αναρριχηθεί στον θρόνο και ξεκαθάριζε το παλάτι από επίδοξους μνηστήρες της αυτοκρατορικής εξουσίας. Από την βραδιά της τρομερής εκείνης σφαγής στο ανάκτορο της βασιλεύουσας στην καρδιά του νεαρού Ιουλιανού πέρασε ένας φόβος που τον συνόδευε για όλη του την ζωή. Ολόκληρες νύχτες έμενε άγρυπνος και έτρεμε ένα κάποια στιγμή άκουγε βήματα στους διαδρόμους. Ο ίδιος και ο αδελφός του μόλις που γλύτωσαν με την παρέμβαση του Ευσεβίου επισκόπου Καισαρείας της Νικομηδείας, και φημισμένου εκκλησιαστικού ιστορικού. Παρά το ότι όφειλε την ζωή του σε εκείνον, τόση ήταν η απέχθεια του προς κάθε τι το χριστιανικό που σε κανένα από τα σωζόμενα έργα του δεν αναφέρει έστω και μια φορά το όνομα του Ευσεβίου. Δάσκαλος του στα πρώιμα παιδικά του χρόνια υπήρξε ο Μαρδόνιος, ένας ελληνιστής ευνούχος από την Θράκη που μαζί με τα έπη του Ομήρου του δίδαξε και τον θαυμασμό στην αρχαία θρησκεία των Ελλήνων. Παράλληλα με τον Μαρδόνιο την θεολογική του μόρφωση ανέλαβε και κάποιος μοναχός Ευτρόπιος ο οποίος ήταν τόσο φανατικός αρειανός που μισούσε περισσότερο τον Μ. Αθανάσιο από τον εθνικό Σωκράτη. Ο επίσκοπος Καισαρείας της Νικομηδείας Ευσέβιος ωστόσο φρόντισε να μεγαλώσει τα δύο ορφανά κοντά του κρατώντας τα κοντά του έως τον θάνατο του το έτος 342. Ο Ιουλιανός ήταν τότε μόλις έντεκα ετών ενώ ο αδελφός του δεκαέξι.

Κατόπιν τα δύο αδέρφια κλείστηκαν στο φρούριο Μάκελλο της Καππαδοκίας υπό την επίβλεψη κάποιου επισκόπου Γεωργίου του οποίου η πλούσια βιβλιοθήκη ήταν η μόνη ψυχαγωγία του Ιουλιανού σε αυτόν τον τόπο. Τον έθελγε κυρίως ο φιλοσοφικός λόγος του Πλάτωνος ωστόσο πολλές φορές βυθιζόταν στα μυστικιστικά έργα του αλεξανδρινού θεουργού Ιαμβλίχου όπως το «Μυστήρια της Αιγύπτου» που τον απομάκρυνε από τον Χριστιανισμό καθώς και το «Περί Θεών» στο οποίο ο φιλόσοφος διαμόρφωνε μια ηλιολατρία. Μόλις όμως ερχόταν κάποιος να τον δει ο Ιουλιανός έπαιρνε αμέσως την Παλαιά Διαθήκη προσποιούμενος πως μελετά την ιστορία των επαναστατών Μακκαβαίων. Τότε ήταν που ο κατοπινός αυτοκράτορας, έχοντας πλέον κλίνει σταθερά υπέρ της εθνικής θρησκείας, άρχισε να προσποιείται διαστρέφοντας τον ευθύ χαρακτήρα του και υποκρινόμενος τον χριστιανό και να συχνάζει σε όλες τις ακολουθίες που τελούσε ο γέροντας επίσκοπος στο ναό της κοντινής στο φρούριο μονής του αγίου Μερκουρίου. Είχε γίνει διπρόσωπος, χριστιανός από ανάγκη και εθνικός από έρωτα. Θέλοντας μάλιστα να παραπλανήσει τους πάντες για να αποσείσει από επάνω του την ετικέτα του παγανιστή δεν δίσταζε να εκτελεί χρέη αναγνώστη στις ακολουθίες και όλοι να θαυμάζουν το ταλέντο του και την μεταστροφή του στον Χριστιανισμό. Για τον ίδιο όμως η εκκλησία συνδεόταν με την δολοφονία του πατέρα του και τους διωγμούς του από τον μονοφυσίτη αυτοκράτορα Κωνσταντίο. Στην ψυχή του είχε ταυτίσει τον χριστιανισμό με όσους τον κατέτρεχαν, με αποτέλεσμα να τον αποστραφεί.

Όσο όμως και εάν έπειθε τους ανθρώπους για τη δήθεν χριστιανική ευσεβεία του, τα θεϊκά σημάδια αποκάλυπταν την αλήθεια. Όταν μαζί με τον αδελφό του αποφάσισαν να ευπρεπίσουν το θαυματουργό μνήμα του Αγίου Μάμαντος, που βρισκόταν σε εκείνη την περιοχή, με δικές τους οικονομίες και προσωπική εργασία ως ένδειξη πίστης και σεβασμού, το μέρος που ανοικοδόμησε το μνημείο ο αδελφός του έμεινε στέρεο, ενώ το μέρος που έφτιαξε ο Ιουλιανός ράγισε και χάλασε, θυμίζοντας σε πολλούς την βιβλική ιστορία με τη θυσία του Κάιν και του Άβελ. Ο άγιος Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός το θεώρησε ως θεϊκή αποκάλυψη της κακοπιστίας του Ιουλιανού.

Όταν αργότερα βρέθηκε σχεδόν εξόριστος στην Νικομήδεια, επιδίωξε και έγινε μαθητής του εθνικού φιλοσόφου Λιβανίου, ο οποίος ήταν τόσο φημισμένος που αποκαλείτο «ο βασιλιάς των Ρητόρων». Εκείνος βλέποντας τις ικανότητες καθώς και την καταγωγή του, κατάλαβε πως ο Ιουλιανός ήταν η

τελευταία ελπίδα της ειδωλολατρίας και έτσι τον μύησε στα ορφικά και στα ελευσίνια μυστήρια, εισάγοντας τον στη μαγεία του μυστικισμού. Επίσης γεμάτος πάντοτε θαυμασμό για τον Ιάμβλιχο και την διδασκαλία του ταξίδεψε έως την Πέργαμο προκειμένου να συναντήσει τον φιλόσοφο Αιδέσιο, τον μόνο εν ζωή ακόμα τότε μαθητή του περιωνύμου φιλοσόφου. Ο Αιδέσιος ήταν τότε σε βαθύ γήρας, 93 ετών και είχε πάψει λόγω ηλικίας να διδάσκει αλλά και να ιεουργεί και ζούσε πλέον αποτραβηγμένος από τον κόσμο. Ωστόσο δέχθηκε φιλόφρονα τον νεαρό Ιουλιανό, στον οποίο σύστησε τρεις μαθητές του, τον Εφέσιο Μάξιμο, φημισμένο θεουργό, τον Ηπειρώτη νεοπλατωνικό Πρίσκο που λόγω του ότι ήταν πολύ λιγομίλητος τον ονόμαζαν «σιωπηλό» και τον Ευσέβιο της Λύνδου, μαζί με τον οποίον αργότερα ο Ιουλιανός κατασκεύασε και διαμόρφωσε ουσιαστικά τον Νεοπλατωνισμό του 4ου αιώνα, με σκοπό να ανακόψει την ορμή του Χριστιανισμού. Επίσης, ο γέροντας φιλόσοφος του πρόσφερε και τον βιβλίο «Συναγωγή Πυθαγορείων Δογμάτων», στο οποίο ο Ιάμβλιχος έπλεκε τις διδασκαλίες του Πυθαγόρα και του Πλάτωνα σε ένα ενιαίο μεταφυσικό σύστημα όπου ο αριθμός έπαιρνε παγκόσμια σημασία ως ψυχή του κόσμου. Στην Πέργαμο ο Ιουλιανός συνάντησε και τον χριστιανό επίσκοπο Ιλίου Πήγασο ο οποίος, όπως έκπληκτος ανακάλυψε, ήταν κρυφός οπαδός της εθνικής λατρείας. Όταν αργότερα έγινε αυτοκράτορας, έκανε τον πρώην χριστιανό επίσκοπο εθνικό αρχιερέα της Δυτικής Μ. Ασίας.

Μη αρκούμενος ωστόσο στην πολύ φιλοσοφική και θεωρητική διδασκαλία του Πλάτωνα, σύμφωνα με την οποία ο κάθε άνθρωπος μπορούσε να μεθέξει της θεότητας μέσα από τον φιλοσοφικό στοχασμό και την έκσταση, και θέλοντας να γνωρίσει την μέθεξη μέσω των μυστηρίων τα οποία δίδασκε ο Ιάμβλιχος, ο εικοσάχρονος Ιουλιανός εγκατέλειψε τελικά απογοητευμένος τον Ευσέβιο της Λύνδου και πήγε στην Έφεσο, προκειμένου να μαθητεύσει δίπλα στον Μάξιμο ο οποίος μέσα από τα μυστήρια των Χαλδαίων οδηγούσε τους οπαδούς του στην εποπτεία.

Η συνάντηση του με τον Μάξιμο στάθηκε μοιραία. Ο θεουργός της Εφέσου μαντεύοντας τους μύχιους πόθους του νεαρού πρίγκιπα, τον εισήγαγε αμέσως στα μυστήρια των Χαλδαίων, τα οποία τελούσε υποσχόμενος να τον φέρει σε επαφή με την «Μεγάλη Θεά» την Εκάτη, «η οποία και θα του αποκάλυπτε τον εσώτατο ρυθμό του κόσμου». Βασική διδασκαλία του Μάξιμου αποτελούσε η περί παγκόσμιας συμπάθειας θεωρία, η οποία εκδηλώνεται σε υπέργειους και απόκρυφους κύκλους όπως οι ηλιακοί. Σύμφωνα με αυτήν κάθε ζωντανό πλάσμα αλλά και κάθε πράγμα του κόσμου έχει μέσα του μια ουράνια σπίθα, η οποία το φέρνει σε μια άμεση μαγική επαφή με τον ήλιο. Κατά τα λεγόμενα μάλιστα του Μαξίμου τα αγάλματα των θεών εμποτίζονταν με τον καιρό μέσω της λατρείας και των μυστηριακών τελετών με απορροές της θεϊκής ουσίας, με αποτέλεσμα να μπορούν να θυματουργούν.

Μύηση στα μυστήρια της Κυβέλης

Μετά από λίγο καιρό «κατήχησης» ακολούθησε η μύηση του Ιουλιανού, η πρώτη του μύηση, στα μυστήρια της Κυβέλης από τον Μάξιμο με σκοπό να απαλλαγούν τα μάτια του από το σκοτεινό πέπλο που κάλυπτε τους αμήτους και έτσι να μπορέσει να δει την αλήθεια. Η μύηση έγινε σε έναν ειδικά διαμορφωμένο υπόγειο χώρο όπου ηχούσαν παράφορα σείστρα και τύμπανα κατά την είσοδο του μουσμένου και μια βαριά μυρωδιά από πυκνούς καπνούς θόλωνε ταυτόχρονα την διάνοια του. Κατόπιν, τον θόρυβο των σειστρων διαδεχόταν μια απαλή μελωδία την οποία κάλυπτε συχνά η φωνή του Μάξιμου που απήγγειλε μονότονα κάποιους ύμνους σε μια άγνωστη γλώσσα. Τότε μέσα σε ένα φως σε σχήμα συντριβανιού εμφανίζονταν κάποιες κινούμενες σκιές και κατόπιν γίνονταν ζωντανά είδωλα, που έγενεφαν αγριεμένα προς τον μουσμένο. Ήταν οι δαίμονες που προπορεύονταν της Εκάτης όπως έλεγε ο Μάξιμος. Στη συνέχεια ο μουσμένος περνούσε στην επόμενη αίθουσα, όπου έλαμπε ο ολόχρυσος ρόμβος της Εκάτης, ο οποίος έκρυβε μέσα του ένα μαγικό ζαφείρι ικανό να φέρει βροχή. Ο ρόμβος άρχισε να περιστρέφεται πολύ γρήγορα και την κίνηση του ακολουθούσαν βροντές και κρότοι ώσπου στο τέλος εμφανίστηκε η Κυβέλη, η τρίμορφη θεά των νεκρών και του κάτω κόσμου έχοντας αντί για μαλλιά φίδια που σάλευαν και κατόπιν μετασχηματίζονταν σε φλόγες. Φάνηκε να απλώνει το χέρι της προς το πρόσωπο του Ιουλιανού προφέροντας διάφορα

ακατανόητα λόγια και μετά εξαφανίστηκε και την παρουσία της διαδέχτηκαν μουγκρητά αγριμιών που σύμφωνα με τον Μάξιμο πάντα, τη συνόδευαν και μηνούσαν την απομάκρυνση της. Ο Ιουλιανός παρακολούθησε ενεδός τα γεγονότα. Τέλος εξουθενωμένος μόλις βγήκε από την αίθουσα της μύησης έσπευσε να ρωτήσει τι του είπε η θεά αφού ήταν πεπεισμένος ότι την είχε δει στην πραγματικότητα. Ο Μάξιμος του απάντησε πως είπε ότι ήταν γιος του ήλιου και μια μέρα θα αντίκριζε τον θάνατο προγονό του.

Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι η λατρεία του ήλιου αποτελεί εκδήλωση της ψυχής του ανθρώπου από τα πρωτόγονα ακόμα χρόνια μια και ο ήλιος σήμαινε την επιστροφή του φωτός και της ζωής και τη λύτρωση από τους φόβους της νύχτας. Ο ήλιος παρουσιάζεται στη θρησκεία της αρχαίας Αιγύπτου ως θεότητα και ως δημιουργός του σύμπαντος στις Βέδες, τα ιερά βιβλία των Ινδών, και στην Αβέστα της Περσίας. Στην Ελλάδα ο Ίωνες φιλόσοφοι όπως ο Θαλής είχαν καταρρίψει τη βάση της θεοποίησης του ήλιου, έχοντας αποδείξει πως με το να ανατέλλει και να δύει μια ορισμένη ώρα ακολουθούσε απαραβίαστη νομοτέλεια κάποιου Δημιουργού, άρα ήταν κοινότατο άστρο. Ως κοινό πλην φλεγόμενο άστρο τον αναφέρει και ο Αριστοτέλης. Τελευταίος που επιχείρησε να επιβάλλει την ηλιολατρεία ήταν ο αυτοκράτορας Γαλέριος το 307. Επίσης, η θρησκεία του μιθραϊσμού που γνώρισε μεγάλη διάδοση στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία και υπήρξε για αρκετό καιρό το αντίπαλο δέος του χριστιανισμού ήταν ηλιολατρική.

Η θεουργία είχε γίνει την περίοδο των ελληνοιστικών αλλά και των ρωμαϊκών κυρίως χρόνων το καταφύγιο της απελπισμένης διανόησης των ελληνικών φιλοσοφικών σχολών που μετά από εννέα αιώνες ορθού φιλοσοφικού λόγου είχαν αποτύχει σε μια γενικευμένη θεουργική ένωση με το θείο και βλέποντας την συνεχή επικράτηση του χριστιανισμού, στράφηκαν πλέον προς την μαγεία της θεουργικής αβύσσου παρά της όποιες προειδοποιήσεις κάποιων νεοπλατωνικών όπως για παράδειγμα ο Ευσέβιος από την Λύνδο της Καρίας που καλούσε τον Ιουλιανό να απομακρυνθεί από τον θεουργό Μάξιμο, τον θεατρικόν εκείνον θαυματοποιόν. Η μύηση του Ιουλιανού από τον Μάξιμο στα μυστήρια των Χαλδαίων μάγων έγινε σε πείσμα των φίλων του και κρατήθηκε για πολλά χρόνια μυστική, αφού ήταν ικανή να τον καταστρέψει εάν γινόταν γνωστή τότε στα ανάκτορα της Κωνσταντινούπολης.

Σπουδές στην Αθήνα και μύηση στα Ελευσίνια

Στα είκοσι τρία του χρόνια ο Ιουλιανός πήγε για σπουδές στην Αθήνα με την άδεια της αυγούστας Ευσεβείας. Εκεί στη σχολή του φιλοσόφου Προαιρέσου είχε την ευκαιρία να γνωρίσει τους δύο μεγάλους αγίους πατέρες και διδασκάλους της Εκκλησίας Γρηγόριο τον Θεολόγο και Βασίλειο τον Μέγα, που οι συμφοιτητές του από σεβασμό αποκαλούσαν «Καθηγεμόνα των φοιτητών».

Ευρισκόμενος ο Ιουλιανός στην Αθήνα αποφάσισε να μνηθεί στα ελευσίνια μυστήρια, παραθεωρώντας τον κίνδυνο που ελλόχευε εάν η μύηση του γινόταν γνωστή στη Βασιλεύουσα. Ήρθε λοιπόν σε επαφή με τον μεγάλο Ιεροφάντη της Ελευσίνας, τον Νεστόριο, και μετά τη νηστεία και τα καθαρτικά λουτρά στο Φάληρο πήγε στην Ελευσίνα, ακολουθώντας μαζί με τους άλλους πιστούς το ξόανο του γιου της Δήμητρας Ίακχου, που θεωρείτο ενδιάμεσος θεάς και ανθρώπων. Η πομπή ξεκινούσε από την Αθήνα την ημερομηνία της παραμονής της ναυμαχίας της Σαλαμίνας, γιατί τότε ο εξόριστος βασιλιάς της Σπάρτης Δημάρατος είδε στην Ελευσίνα όραμα που προείλεγε την νίκη των Ελλήνων στην ναυμαχία και άκουσε μια κραυγή από τον ουρανό που επαναλάμβανε την λέξη Ίακχος. Φθάνοντας στην Ελευσίνα και τελώντας τα καθιερωμένα γύρω από το Τελεστήριο, την «Ιερά Συκή» και το «Καλλίχορον φρέαρ» εισήλθαν στον ναό βγάζοντας τα σανδάλια τους και σκεπάζοντας τα κεφάλια τους με μαύρα πανιά, ενώ ζωντανά φίδια τυλίγονταν γύρω από τον λαιμό τους. Μετά οδηγήθηκαν στη μεγάλη αίθουσα όπου κατηχήθηκαν με τη φράση «Γνώθι σ' αυτόν» η οποία κυριαρχούσε σε αυτά τα μυστήρια της Δήμητρας και της Κόρης και η οποία σήμαινε ότι η αλήθεια δεν προσφέρεται έτοιμη αλλά πρέπει να την ανακαλύψει καθέννας μόνος του μέσα του. Κατόπιν ακολούθησαν αναπαραστάσεις από την κόλαση και την φρίκη του Άδη που γεννούσαν δέος στις ψυχές των μουμένων. Την άλλη ημέρα έπιναν τον κυκεώνα που αποτελείτο από κριθάρι, τυρί,

κрасί και μέλι ανακατεμένα. Αυτή ήταν κατά κάποιο τρόπο η «μετάληψη» των Ελευσίνιων μυστηρίων που εξασφάλιζε στους μυούμενους τη μέλλουσα ευτυχία στα Ηλύσια Πεδία. Την τελευταία ημέρα παρουσιαζόταν λαμπροντυμένος ο ευμολπίδης μέγας Ιεροφάντης που, αφού απομάκρυνε τους αμήτους και ακάθαρτους, φανέρωνε στους μύστες το μεγάλο μυστικό των μυστηρίων ορκίζοντάς τους ότι δε θα αποκαλύψουν στους «βέβηλους τα μυστήρια των θεαινών της Ελευσίνας». Το μυστήριο συνίστατο στο στάχυ που παρουσιαζόταν τελετουργικά στους μύστες από τον ιεροφάντη που πρόφερε τελετουργικά κάποιους ορφικούς ύμνους. Η επίδειξη του σταχυού είχε το νόημα του θανάτου και της επαναγέννησης και όσον αφορά τον άνθρωπο το πέρασμα στην αθανασία μέσα από τον θάνατο.

Ο ευμολπίδης ιεροφάντης Νεστόριος του οποίου το θρακικό ιερατικό γένος υπηρετούσε στην Ελευσίνα τα επίσης θρακικής προέλευσης μυστήρια της Δήμητρος και της Κόρης πάνω από 1.200 χρόνια, κράτησε κοντά του τον νεαρό αυτοκρατορικό πρίγκιπα πάνω από μια εβδομάδα, κατηχώντας τον στην σοφία και την διδασκαλία των μυστηρίων που τελούσε. Έκανε μάλιστα τόση εντύπωση στον Ιουλιανό που για καιρό λησμόνησε τον Μάξιμο και τις διδαχές του.

Κατόπιν βρέθηκε με εντολή του αυτοκράτορα Κωνσταντίου να πολεμά νικηφόρα τους Γερμανούς στην Γαλατία και να επαναφέρει την αυτοκρατορική εξουσία στην Δύση. Αυτήν την περίοδο ήταν σχεδόν εντελώς αποκομμένος από την επιρροή του Μαξίμου, ωστόσο διατηρούσε γύρω του ομάδες Ελλήνων, Ετρούσκων και Χαλδαίων αστρολόγων που τον συμβούλευαν ερμηνεύοντας τους οιωμούς. Καθώς μια μέρα διάβαινε σε επίσημη παρέλαση έφιππος κάτω από την τιμητική αψίδα κόπηκε μια κουλούρα δάφνη και πέφτοντας στο κεφάλι του τον στεφάνωσε. Το γεγονός θεωρήθηκε καλός οιωμός για το μέλλον του τόσο από τον ίδιον όσο και από τις λεγεώνες που τον ζητωκραύγασαν. Μια τυφλή γαλάτισσα γριά αφού του φίλησε το χέρι μάντεψε ότι αυτός θα ήταν ο βασιλιάς που θα έφερνε πίσω τους θεούς που προσκυνούσαν παλιά. Το γεγονός αυτό τον εντυπωσίασε επίσης, αφού ο ίδιος δεν φανέρωνε ανοιχτά τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις.

Την εποχή που υπηρετούσε στην Γαλατία διοίκησε με σωφροσύνη λαό και στρατό με αποτέλεσμα να τον ζηλεύουν οι στρατηγοί, επειδή τον λάτρευαν οι λεγεώνες. Τελικά οι λεγεώνες τον ανακήρυξαν δια βοής αυτοκράτορα αλλά ο Ιουλιανός δίσταζε να δεχθεί, μέχρι που του αποκαλύφθηκε σε όραμα το πνεύμα της αυτοκρατορίας, προτρέποντας τον να δεχθεί τον θρόνο και απειλώντας τον με εγκατάλειψη στην αντίθετη περίπτωση. Έτσι ο Ιουλιανός αποδέχθηκε το έτος 361 την απόφαση των λεγεώνων και κατέλαβε σχεδόν αναίμακτα τον θρόνο αφού στην επιθανάτιο κλίνη του ο αυτοκράτορας Κωνσταντίος ευρισκόμενος προ τετελεσμένων γεγονότων τον έχρισε διάδοχο του μετά μάλιστα από έντονη πίεση που τού άσκησε προς αυτή την κατεύθυνση ο γέροντας ορθόδοξος πνευματικός του. Ένας χριστιανός ιερέας άνοιξε λοιπόν το δρόμο για τον θρόνο στον τελευταίο εθνικό αυτοκράτορα. Το παράδοξο αυτό γεγονός εξηγείται εάν λάβουμε υπόψη ότι αφ' ενός ο Ιουλιανός ήταν δίκαιος κυβερνήτης και αντίμαχος του αρειανισμού- είναι γεγονός ότι μόλις πήρε την εξουσία επανέφερε τον άγιο Αθανάσιο από την εξορία στον πατριαρχικό θρόνο Αλεξανδρείας, για να τον ξαναδιώξει βέβαια αργότερα- και αφ' ετέρου ότι ο Ιουλιανός μέχρι τότε έκρυβε επιμελώς την πλήρη μεταστροφή του στην εθνική θρησκεία. Τα Θεοφάνια μάλιστα του έτους 362 λειτουργήθηκε με κάθε επισημότητα στην μητρόπολη διαλύοντας κάθε υποψία για το πρόσωπο του.

Ωστόσο το ίδιο έτος έφερε σε δημόσια αντιπαράθεση ορθοδόξους και αρειανούς, με αποτέλεσμα τα πνεύματα να εξαρθούν σε τέτοιο βαθμό που σε ώρα λειτουργίας στην Βασιλική της Ρώμης συνεπλάκησαν οι πιστοί μεταξύ τους τόσο άγρια που έπεσαν σαράντα νεκροί και εξακόσιοι τραυματίες. Γρήγορα όμως οι χριστιανοί αντελήφθησαν το τέχνασμα του αυτοκράτορα και ομονόησαν εμπρός στον κοινό κίνδυνο. Έκτοτε ο Ιουλιανός έγινε ο νέος αντίπαλος της Εκκλησίας αποκλήθηκε «Παραβάτης» και «Αποστάτης» και η πορεία του προδιαγράφηκε.

Πρώτη μέριμνα πλέον του νέου αυτοκράτορα ήταν η αποκατάσταση της εθνικής θρησκείας. Βασιζόμενος στο πρότυπο της Εκκλησίας, μάλιστα, βάλθηκε να οργανώσει μια ειδωλολατρική

εκκλησία η οποία όμως ακριβώς για αυτόν τον λόγο ήταν ένα υβρίδιο χωρίς μέλλον. Αφού επιδίωξε να φτιάξει ένα ιερό κείμενο παρόμοιο με τη Βίβλο και να οργανώσει και ένα ιερατείο που θα το κήρυττε και θα το ερμήνευε, σχημάτισε και μια «Τριάδα» αποτελούμενη από τον Μεγάλο Δημιουργό που ενσάρκωνε την απόλυτη αλήθεια, το «Ένα» του Πυθαγόρα και τον Λόγο. Λησμόνησε όμως ότι οι θρησκείες δε γίνονται στα γραφεία και ούτε κηρύσσονται από γραφιάδες η δασκάλους αλλά από άνδρες που έχουν συναίσθηση της μεταφυσικής αποστολής τους και με τον φλογερό λόγο τους μαγνητίζουν τα πλήθη και τα κατακτούν στο όνομα αυτού που κηρύσσουν.

Θέλοντας ο ίδιος να δώσει το παράδειγμα της επιστροφής στην εθνική θρησκεία, θυσίαζε μόνος του ζώα το πρωί στον Ήλιο και το βράδυ στην Κυβέλη και στις θεότητες της νύχτας και κατόπιν εξέταζε τα σπλάχνα τους για οιωνούς. Τόσο τον είχε συνεπάρει μάλιστα η θυσιαστική τελετουργία, που έλεγε ότι μόλις φορούσε τα θυσιαστικά ενδύματα και στεφανωνόταν την ιερατική ταινία του κατελάμβανε δέος, γιατί ένιωθε τους θεούς να τον πλησιάζουν. Στην ύπαιθρο τα νέα καμώματα του αυτοκράτορα δε φάνηκαν πολύ παράξενα μιας και πολλές φορές οι συντηρητικοί χωριάτες μαζί με τα χριστιανικά τελετουργικά τηρούσαν και τα παγανιστικά έθιμα χτυπώντας τύμπανα, χορεύοντας και ψάλλοντας ύμνους στην Αφροδίτη στους γάμους ή βάζοντας στο στόμα του νεκρού τον οβολό για τα πορθημεία και καλώντας μοιρολογίστρες στις κηδείες για παράδειγμα. Επίσης, πολλές φορές αρνούσαν να βαπτιστούν, μήπως από εκδίκηση η θεά Δήμητρα τους χαλούσε την σοδειά. Εξάλλου μέχρι τότε ότι θεομηνία γινόταν τη φόρτωναν στους χριστιανούς ζητώντας την κεφαλή τους επί πινάκι.

Κατά τον ίδιο τρόπο ζήτησαν και την κεφαλή των χριστιανών πολλοί σύμβουλοι του Ιουλιανού μεταξύ των οποίων και ο θεουργός Μάξιμος τον οποίον αμέσως μετά την ανάρρηση του στον θρόνο είχε καλέσει στην Κωνσταντινούπολη. Έτσι σποραδικά στην αυτοκρατορία άρχισαν εκ νέου διωγμοί κατά των χριστιανών και ένας από τους βασανισθέντες χριστιανούς ήταν ο επίσκοπος Αρέθουσας της Παλαιστίνης Μάρκος, ο οποίος ως διάκονος είχε σώσει τη ζωή του αυτοκράτορα, κρύβοντας τον την νύχτα που με διαταγή του αυτοκράτορα Κωνσταντίου δολοφονήθηκαν όλοι του οι συγγενείς. Πολλές φορές μάλιστα οι διωγμοί πήραν τέτοια βιαιότητα, όπως στα Βόστρα για παράδειγμα, ώστε αναγκάστηκε ο ίδιος να στείλει διαταγή «για να μην αδικούν τους Γαλιλαίους, ούτε να τους επιτίθενται, ούτε να τους υβρίζουν».

Μύηση στο μιθραϊκό ταυροβόλιο

Άλλο τρόπο που εφάρμοσε για να καταπολεμήσει τον χριστιανισμό ήταν η ενίσχυση της περσικής καταγωγής μιθραϊκής λατρείας, που επί αιώνες υπήρξε το αντίπαλο δέος του χριστιανισμού στην ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Όπως πάντοτε και αυτή την φορά ο Αυτοκράτορας πρώτος έδειξε τον δρόμο που καλούσε τους υπηκόους του να ακολουθήσουν μούμενος στα μιθραϊκά μυστήρια. Αυτή ήταν η τελευταία μύηση του εθνικού αυτοκράτορα. Έγινε ημέρα Κυριακή και σε αυτή τη μύηση ο πανίσχυρος πλέον Ιουλιανός αρνήθηκε φανερά πια το χριστιανικό βάπτισμα που είχε λάβει τελώντας την αντίστοιχη μιθραϊκή τελετή, δηλαδή το «ταυροβόλιο». Σύμφωνα με τη μιθραϊκή διδασκαλία όλα προήλθαν στην αρχή του κόσμου από τον μυθικό τάυρο, ο οποίος θυσιάστηκε από τον Μίθρα για να δώσει ζωή στη δημιουργία. Έτσι και οι μούμενοι στα μυστήρια του εμβαπτίζονταν, στην κυριολεξία περιχύνονταν, με το αίμα του θυσιασμένου τάυρου. Οι μούμενοι, όπως και ο Ιουλιανός στην συγκεκριμένη περίπτωση, φορούσαν ένα κίτρινο μεταξωτό ένδυμα και ένα χρυσό στεφάνι στο κεφάλι και κατόπιν έμπαιναν σε έναν λάκκο, ο οποίος ήταν σκεπασμένος με δοκάρια που ήταν τοποθετημένα με μια μικρή απόσταση μεταξύ τους. Ο τάυρος της θυσίας οδηγείτο πάνω στα δοκάρια όπου ο μύστης τον θυσίαζε με τελετουργικό τρόπο κόβοντας του τον λαιμό ώστε να χυθεί όλο του το αίμα πάνω στα δοκάρια και στην συνέχεια να περιλούσει τον μούμενο που βρισκόταν από κάτω γεμίζοντας μάλιστα μέχρι ενός σημείου τον λάκκο με αίμα. Μετά από αυτό το βάπτισμα του αίματος ο μούμενος θεωρείτο ιερός και έτσι και σε αυτήν την περίπτωση ο Ιουλιανός προσκυνήθηκε ως θεϊκός άνδρας από τους παριστάμενους μόλις βγήκε από τον λάκκο κατακόκκινος από τα αίματα του τάυρου και απάισιος στην όψη για φυσιολογικές συνθήκες.

Μετά από αυτή του τη μύηση ρώτησε για το τι έπρεπε να κάνει σχετικά με την αναβίωση της αρχαίας θρησκείας το ερειπωμένο πλέον μαντείο των Δελφών από όπου και πήρε την περίφημη απάντηση, «Είπατε τω Βασιλεί, χαμαί πέσε δαίδαλος αυλά, ουκέτι φοίβος έχει καλύβαν, ού μάντιδα δάφνην, ού παγάν λαλέουσαν. Απέσβετο γαρ και λάλον ύδωρ», φράση που ταίριαζε να μπει ως επίγραμμα στην αλλοτινή δόξα του μεγάλου μαντείου. Όμως, ούτε ο ξεκάθαρος χρησμός του μαντείου, ούτε η απόρριψη του μεγάλου θεουργού Απολλωνίου Τυανέως, ούτε τόσα άλλα γεγονότα που δεν ευνοούσαν την προσπάθεια του κατάφεραν να πείσουν τον αυτοκράτορα να αναθεωρήσει τη στάση του έναντι της εκκλησίας. Η σφαγή της οικογενείας του από τον Κωνσταντίο και ο συνεχής φόβος τη δολοφονίας που τον κατέτρεχε στην παιδική και νεανική του ηλικία άνοιξαν ένα αδιαπέραστο χάσμα ανάμεσα σε αυτόν και τον Χριστό. Έχοντας συγχύσει τα πράγματα ταύτιζε το πρόσωπο και τη διδασκαλία του Χριστού με τους χριστιανούς που τον είχαν καταδιώξει στην παιδική του ηλικία.

Ο Μάξιμος επιπλέον τον παρέσυρε προς τον ασιατικό μυστικισμό και τον ωθούσε σε ενέργειες που όξυναν τις σχέσεις του με την εκκλησία όπως όταν τον συμβούλευσε να απομακρύνει από την Αντιόχεια τον τάφο του ιερομάρτυρα επισκόπου Βαβύλα, του οποίου το λείψανο θαυματουργούσε και προσέλκυε πλήθη προσκυνητών από παντού, με την πρόφαση ότι εμπόδιζε με την παρουσία του το μαντείο του Απόλλωνα να δώσει χρησμούς. Την άλλη μέρα ο ναός του Απόλλωνα τυλίχτηκε στις φλόγες και πολλοί κατηγορήσαν τους χριστιανούς, χωρίς όμως να αποδειχτεί τίποτα. Σίγουρα όμως ο πολίος χριστιανός επίσκοπος Μάρης έστησε εμπρός του θαρραλέα τα εκατό του χρόνια και τον αναθεμάτισε καθώς ξεκινούσε για την εκστρατεία εναντίον του πέρση βασιλιά Σαπώρ. Οι χριστιανοί διωκόμενοι και απογοητευμένοι άρχισαν να τον αποδοκιμάζουν στις δημόσιες παρουσίες του. Γρήγορα το πλήθος άρχισε να τον απορρίπτει και εκείνος κατέφυγε πλέον ολοκληρωτικά στον θεουργό Μάξιμο, ενώ ταυτόχρονα άρχισε να αμφιβάλλει και ο ίδιος για τη δυνατότητα αναγέννησης της ειδωλολατρίας. Έτσι στράφηκε προς τους Εβραίους, που βρίσκονταν σε μόνιμη αντιπαλότητα με τους χριστιανούς και τους ενίσχυσε, αρχίζοντας μάλιστα να χτίζει με δικά του χρήματα τον ναό του Σολόμωντος. Μόνο που ένας σεισμός που εκδηλώθηκε στα παράλια της Φοινίκης κατέστρεψε ότι είχαν χτίσει εκ βάθρων σκοτώνοντας και τους εργάτες, ενώ φήμες έλεγαν ότι από τα σπλάχνα της γης ξεπετάχτηκε φωτιά καίγοντας πολλούς από τους οικοδομούντες τον Ναό. Οι παλαιοδιαθηκικοί προφήτες είχαν προείδει ότι η Ιερουσαλήμ θα γίνει αμπελώνας και στον Ναό δε θα έμενε λίθος επί λίθου, και η προφητεία τους δεν μπορούσε παρά να επαληθευθεί. Σύμφωνα με τους αστρολόγους που ο ίδιος ο Ιουλιανός συνεχώς συμβουλευόταν, ο κόσμος είχε μπει πλέον στον αστερισμό του Ιχθύος και ο χρόνος δεν είχε πια υπομονή, ο αυτοκράτορας είχε χάσει τη μάχη. Ο Χριστιανισμός θριάμβευσε. Εξάλλου η φιλοσοφία που έθελγε το ανήσυχο πνεύμα του διανοούμενου αυτοκράτορα, ποτέ δεν έθρεψε τις μάζες αλλά μόνο η πίστη.

Ο Ιουλιανός ωστόσο παρόλα τα χτυπήματα και τις αντιξοότητες ένωθε άτρομος, θεωρώντας ο ίδιος τον εαυτό του μετεμψύχωση του Μ. Αλεξάνδρου, μόνο που τα πόδια του δεν του βαστούσαν πια. Μετά από έναν αποτυχημένο πόλεμο που τον οδήγησε στα βάθη της εχθρικής Περσίας διώκοντας τον βασιλιά της Σαπώρ κατέληξε ο ίδιος και οι λεγεώνες του διωκόμενοι. Τότε εκεί στην μακρινή ανατολή ήταν που τον επισκέφθηκε ξανά το πνεύμα της αυτοκρατορίας που τον είχε ωθήσει κάποτε στο Παρίσι να αναλάβει το θρόνο, μόνο που αυτή την φορά το φάντασμα είχε το δικό του πρόσωπο και είχε καλύψει με μαύρο πέπλο το κέρασ της Αμάθειας, που σήμαινε ευτυχία. Ένα ξανθό παιδί του προμήνυσε στον ύπνο του ότι ο θεός Ηλιος τον εγκατέλειψε και ότι θα πέθαινε στην Φρυγία, όπως και έγινε. Ο αυτοκράτορας έπεσε βαρειά πληγωμένος πολεμώντας τους εχθρούς και ξεψύχησε τα μεσάνυχτα της 27ης Ιουνίου το έτος 363 και ενώ ψυχορραγούσε, λέγεται ότι πήρε αίμα από το τραύμα του, το πέταξε προς τον ουρανό και αναφώνησε: “Νενίκησας Χριστέ, κορέσθητι Ναζωραίε”, σύμφωνα με τον εκκλησιαστικό ιστορικό και επίσκοπο Κύρου Θεοδώρητο. Την ίδια ώρα και ενώ πολλά χιλιόμετρα μακριά ο Μ. Βασίλειος ως επίσκοπος Καισαρείας, λειτουργούσε στον ίδιο ναό του αγίου Μερκουρίου, όπου άλλοτε εκτελούσε χρέη αναγνώστη προσποιούμενος τον χριστιανό ο νεαρός πρίγκιπας Ιουλιανός, τον είδε σε όραμα να ξεψυχά βαρειά πληγωμένος στα βάθη της

Περσίας.

Ο «Γιος του Ήλιου», όπως του άρεσε να τον αποκαλούν, έζησε μόλις τριάντα δύο χρόνια και βασίλευσε είκοσι μόνο μήνες. Ήταν ένας δον Κιχώτης που κυνήγησε όλη του την ζωή μια χίμαιρα προσπαθώντας να αναβιώσει πίστεις που πολλές από αυτές είχαν πεθάνει πολύ προ της εμφάνισέως του Χριστιανισμού. Πήρε το ξόανο μιας θρησκείας που είχε ξεψυχήσει πριν ο ίδιος γεννηθεί, το έντυσε με λαμπρά ενδύματα και το περιέβαλε με την αυτοκρατορική του πορφύρα. Ο κόσμος όμως δεν το προσκύνησε αφού οι φανταχτερές στολές δεν αρκούν από μόνες τους για να προκαλέσουν δέος αλλά θέλουν και τον ανάλογο αέρα, αλλιώς μοιάζουν αποκριάτικες.

Ωστόσο, όπως όλοι οι ρομαντικοί ήρωες του είδους του, που ζουν με την άρνηση του εκάστοτε παρόντος και το όνειρο των περασμένων, παρότι έχασε στην ιστορία κέρδισε στον θρύλο.

Σημειώσεις

[1] Κ. Κερενύι, 1989, σ. 181.

[2] Αγίου Γρηγορίου του Ναζιανζηνού, Λόγοι, 4,55 (P.G. 35, 577C).

[3] Αγίου Γρηγορίου του Ναζιανζηνού, *Κατά Ιουλιανού*, 1, 580 AB: «Επι τον σταυρόν καταφεύγει και το παλαιόν φάρμακον, και τούτω σημειούται κατά φόβων».

[4] Αγίου Γρηγορίου του Ναζιανζηνού, *Κατά Ιουλιανού*, 1, PG 35, 580 AB: «Εβδελύχθημεν, λέγων, ούκ εφοβήσαμεν.....λέγει γαρ ταύτα και ειπών πείθει».

Βιβλιογραφία

Αγίου Γρηγορίου του Ναζιανζηνού, *Κατά Ιουλιανού*, 1, P.G. 35, 577C-580AB.

Σωζόμενου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, PG 67, 1212D-1213A.

Ιαμβλίχου, *Περί Μυστηρίων*. 3,11.

Ιουλιανός φιλόσοφος, (χ.χ) Άπαντα, Αθήνα: Κάκτος.

Στεφανίδης Β. (1978), *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Αθήνα: Αστήρ,

Χάρισον Τζέιν Έλεν, (1996), *Τα Ορφικά Μυστήρια*, Αθήνα: Ιάμβλιχος.

Κερενύι Κ., (1989), *Η επιστήμη της μυθολογίας*, Αθήνα: Ιάμβλιχος.

Τσοπάνης Κωνσταντίνος, (2003), *Ορφισμός και Χριστιανισμός*, Αθήνα: Ιάμβλιχος .

Φιλιππίδης, Λ., (1958), *Ιστορία της εποχής της Καινής Διαθήκης εξ απόψεως παγκοσμίου και πανθρησκειακής*, Αθήνα.

Ντοντς Ε.Ρ., (1996), *Οι Έλληνες και το παράλογο*, Αθήνα: Καρδαμίτσα.

Juliano, *Contra Los Galileos; Cartas y Fragmentos; Testimonios*; Leyes, Gredos, Madrid, 1996.

Arce Javier, (1984) *Estudios sobre el Emperador Fl. Cl. Juliano : fuentes literarias, epigrafía, numismática*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Rodrigo Caro de Arqueología; .

Vidal Gore, *Juliano - El Apostata*, Edhasa; 2001.

Salvater Fernando, (1981) *Juliano en eleusis (misterio dramático en un prólogo y dos retablos)*, Hiperion; .

Serrano Rosa Sanz, *Paganismo Tardío y Juliano El Apostata*, Akal Ediciones; November

1993. Linforth I.M., *The Corybantic Rites in Plato*, Univer. Of California, Cal. 1946.

Server A., (1934), *The Science of the Initiates, A Ready Hand-Book on the Ageless Wisdom, Question and Answers*, New York .

Gennep van, A., (1909), *Les Rites de passage*, .

Eliade Mircea, (1958), *Birth and Rebirth*,

————— 1965, *Rites and Symbols of Initiation*, .

Bleeker C.J., (1965), *Initiation*, .